

UOT 338.336

Murad Bəylər oğlu MEHDİYEV
Azərbaycan Kooperasiya Universitetinin doktorantı
muradmehdiyev13@gmail.com

AZƏRBAYCANDA BANKLARIN FƏALİYYƏTİNİN GÜCLƏNDİRİLMƏSİ PROBLEMLƏRİ VƏ İSTİQAMƏTLƏRİ

Xülasə

Tədqiqatın məqsədi - Tədqiqatın əsas məqsədi bank sektorunun təhlil edilməsi, ölkəmizdə bank sektorunda mövcud problemlər və onların həlli yollarının araşdırılması, Azərbaycanda bankların fəaliyyətinin gücləndirilməsi istiqamətlərinin tədqiqidir.

Tədqiqatın metodologiyası - Tədqiqat işi yazılarkən mövzunun daha səmərəli araşdırılması üçün təhlil, ümumiləşdirmə metodlarından istifadə edilmişdir.

Tədqiqatın tətbiqi əhəmiyyəti - Tədqiqat işində alınan nəticələrdən istifadə edərək Azərbaycanda bank sektorunun inkişaf perspektivlərini müəyyənləşdirmək olar.

Tədqiqatın nəticələri - Müasir iqtisadi fəaliyyəti bank sistemi olmadan təsəvvür edə bilmərik. Dünya iqtisadiyyatına inteqrasiya edən ölkəmiz üçün bank fəaliyyətinin səmərəliliyinin yüksəldilməsi aktual məsələlərdəndir ki, bunun həlli də bank sisteminin sabitliyinə, eləcə də bu sahənin növbəti illərdə daha da yaxşı inkişaf etməsinə uyğun şərait yaradır.

Tədqiqatın orijinallığı və elmi yeniliyi - Tədqiqat mövzusunun araşdırılması və təhlili nəticəsində bank sektorunun inkişafı məqsədilə təkliflər irəli sürülmüşdür.

Açar sözlər: *Bank sektoru, bankların fəaliyyəti, risk, səmərəlilik, iqtisadi inkişaf.*

Giriş

Bazar şəraitində bankların inkişafı və təkmilləşməsi problemlərinin öyrənilməsi həmişə aktualdır. Yeni iqtisadi mühitin tələblərinə uyğun olaraq həyata keçirilən iqtisadi islahatlar bank fəaliyyətinin daha da təkmilləşdirilməsini, onun yeni prinsiplər əsasında yaradılmasını tələb edir. Aparılan islahatlar bank sisteminin sabitliyinin və dinamik inkişafının təmin edilməsi üçün əlverişli şərait yaradır. Bank sisteminin sabitliyi üçün bankların səmərəli fəaliyyəti vacibdir. Odur ki, bazar münasibətləri şəraitində bankların fəaliyyətinin təkmilləşdirilməsi iqtisadiyyatın mərkəzi problemlərindən biridir ki, bu da onun nəzəri, metodoloji və praktiki aspektlərini müəyyən edən sistemli fundamental elmi tədqiqatların aparılmasını tələb edir.

İqtisadiyyatın real sektoru ilə bank sistemi arasında daha fəal qarşılıqlı əlaqə uzunmüddətli reurs bazasının yaradılmasını tələb edir. Bu baxımdan bank sisteminin strateji məqsədlərindən biri əmanətlərin cəlb edilməsi istiqamətində fəal iş aparmaqdır. Axı əhalidən banklara əmanətlərin cəlb edilməsi aşağıdakılarla bağlıdır:

1. Həm əhalinin, həm də sahibkarlıq subyektlərinin maliyyə vasitəçilərinə inamının artırılması;
2. Real faiz dərəcəsinin dəyişməsi;
3. Əhalinin real gəlirlərinin artması.

Banklar daxili komissiyaları artırmaqla, xarici kapitalı daxili bazara cəlb etməklə bankların inkişafına töhfə verirlər. Xüsusilə İEOÖ-yə investisiya qoyuluşunun məhdudlaşdırılması ölkələrin iqtisadi inkişafını ləngidən amillərdən biridir. Ona görə də iqtisadi artımı dəstəkləyəcək sektorlarda kapitalın artırılması daha vacibdir.

İqtisadi inkişaf mərhələsində bank məhsullarına və bank xidmətlərinə tələbat əhəmiyyətli dərəcədə artdığından bank sistemi xüsusilə müsbət nəticələr əldə edir. Bank əməliyyatlarının həcmi artması ilə yanaşı, bankların kredit təşkilatlarının inkişafı üçün istifadə etdikləri gəlirlər də artır. Əksinə, böhran zamanı banklar ümitsiz borclarla üzləşir ki, bu da faiz dərəcələrinin artmasına gətirib çıxarır, nəticədə itkilər cari gəlirləri üstələyir. Mərkəzi Bank həm ayrı-ayrı bankların, həm də bütövlükdə bank sisteminin fəaliyyətini tənzimləyə bilən mühüm alətlərə malikdir. Mər-

kəzi Bank məcburi ehtiyat normasını dəyişdirərək və lisenziyanı ləğv etməklə iqtisadi artıma şərait yarada bilər.

Bankın iqtisadi vəziyyətinin, onun rəqabət qabiliyyətinin və bank əməliyyatlarının bütün iştirakçılarının iqtisadi maraqlarını səmərəli müdafiə etmək qabiliyyətinin qiymətləndirilməsinin ən mühüm meyarı bankın etibarlılığıdır. Bu təsvirin müxtəlif şərtləri nəinki bankın etibarlılığının qiymətləndirilməsini çətinləşdirir, həm də bu göstəricinin əsas anlayışını çətinləşdirir.

Etibarlı bank sistemi iqtisadi sistemin stabil işləməsi üçün ən mühüm şərtədir. Bununla belə, kredit təşkilatlarının qeyri-bərabər paylanması, borcların artımının ləngiməsi, aktivlərin mənfi dinamikasına gətirib çıxarması, müxtəlif bazar segmentlərinə verilən kreditlərin azalması və s. kimi problemlər qaçılmazdır.

Bank sektorunun inkişafı üçün mümkün tədbirlər:

- yeni uzunmüddətli maliyyələşdirmə mənbələrinə, eləcə də bankların real sektorun kreditləşməsinə daxil olduğu vəsaitlərin investisiyasını təmin edən mexanizmlərə ehtiyac var;
- bankları istehlak kreditlərini inkişaf etdirməyə təşviq edən şərtləri dəyişdirmək lazımdır;
- mürəkkəb və problemlə borcların alınması prosesinin təkmilləşdirilməsi üçün sistemli tədbirlər görmək lazımdır. [9, s. 32]

Bankların iqtisadi münasibətlər sistemində əhəmiyyəti

Hazırda iqtisadi həyatda çox mühüm funksiyaları yerinə yetirən banklar müasir iqtisadi sistemin tərkib hissəsi olan təşkilatlardır. İqtisadi fəaliyyətin inkişafı və şaxələndirilməsi bankların sayının artmasına və ixtisaslaşmasına səbəb olmuşdur. İnsanlar əmanətlərini kreditə ehtiyacı olanlara borc verməklə nəinki pul passivliyinin qarşısını alırlar, həm də pul yaratmaqla iqtisadi fəallıq yaradırlar. Bu baxımdan banklar təsadüfi kommersiya təşkilatları deyil, dövlət xidmətləri göstərən və bu xidmətlər vasitəsilə iqtisadi fəaliyyətə əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərən təşkilatlardır.

Deyə bilərik ki, bu, bank sektoru üçün müasir dünyada maliyyə sisteminin ən mühüm strukturlarından biridir. Bank faizlə pul qəbul edən və borc verən, kredit əməliyyatlarının qeydiyyatını aparan, pul sənədlərinin təhlükəsizliyini təmin edən və öz fəaliyyətindən kənar sahibkarlıq fəaliyyətini həyata keçirən müəssisə və ya təşkilatdır.

Kredit sisteminin subyekt kimi iqtisadi münasibətlərə (burada ilk növbədə banklara) aid edilməsi üsulu onun yerinə yetirdiyi funksiyalara əsaslanır. Müasir iqtisadi ədəbiyyatda, bir qayda olaraq, bu funksiyalar beş qrupa bölünür:

- Hesablaşmaların və ödənişlərin təmin edilməsi;
- Aktivlərin çevrilməsi;
- Risklərin idarə edilməsi;
- İnformasiya axınlarının inkişafı və debitorların monitorinqi;
- Kapitalın (resursların) yerləşdirilməsi prosesi.

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, son onilliklərdə həm bankların, həm də onların əsas rəqiblərinin - maliyyə institutlarının, broker firmalarının və sığorta şirkətlərinin funksiyalarında kəskin dəyişikliklər baş verib. Bizim təqdim etdiyimiz maliyyə şirkətləri öz xidmətləri baxımından banklara yaxınlaşmağa çalışırlar. Eyni zamanda banklar broker və sığorta xidmətləri göstərən və öz vəsaitlərini paylı investisiya fondlarında yerləşdirirlər. Maliyyə institutlarının bank əməliyyatlarını həyata keçirməsinin obyektiv əsası sərt qanunvericiliyin tənzimlənməsindən müxtəlif dərəcədə qaçmaqdadır. [7, səh. 76]

Bank işinin inkişafında xüsusi mərhələ 19-cu əsrin ortalarına aiddir. Məhz bu dövrdə bir sıra Avropa ölkələri (xüsusilə Belçika və Fransa) risksiz fazadan sənaye və ticarət müəssisələrinin aktiv kreditləşməsinə keçidilər. [3, s. 33]

Maliyyə vasitəçiləri termini hökumətlər və iqtisadçılar tərəfindən qiymətləndirildiyi üçün bu gün verdikləri kreditlərin hesabını apara bilməsələr belə, böyük iqtisadiyyatlara stimül verməklə yaratdıqları sosial fayda banklarına aid etmək üçün də istifadə edilə bilər. Bankın maliyyə sektorunda əhəmiyyətli çəkisi, sistemin sağlam şəkildə fəaliyyətini davam etdirməsi üçün zəruri olan siyasi faktorlar, bankların performans, gəlirlilik və dayanıqlıq məsələlərinə həssaslıqla yanaşması,

düzgün işləməsi üçün şərtlərin tətbiq edilməsi ilə əlaqədar əmanətlər tətbiq edilir. [2, s. 82]

Bank sistemi müxtəlif sahələrdə fəaliyyət göstərən bank cəmiyyətinin strukturunu və onların bir-biri ilə əlaqəsini təsvir edir. Bəzən bu sistem və kommunikasiya dövlətin müdaxiləsi olmadan, könüllü olaraq mövcuddur. Bəzən dövlət qanunlar vasitəsilə sistem qurur və müxtəlif banklar arasında münasibətləri tənzimləyir. Maliyyə tənzimlənməsi nəticəsində kapital bazarı ilə banklar arasında vasitəçi kimi fəaliyyət göstərən bir çox qurumlar mövcuddur. Nəticədə maliyyə bazarları dərinləşir. Maliyyə vəziyyətinin dərinləşməsini maliyyə sektorunda yaradılmış vəsaitlərin real sektora nisbəti ilə müəyyən etmək olar.

Bu o deməkdir ki, dərinləşmə daha çox olacaq, iqtisadi artım templəri artacaq. Nisbət azaldıqca dərinləşmə zəif olacaq və gözlənilən iqtisadi artım tempi aşağı səviyyəyə düşəcək. Bununla yanaşı, təbii ki, iqtisadi inkişafın digər mühüm meyarı təkcə dərinləşmə deyil, həm də davamlı sabitlikdir. Qeyri-sabit iqtisadiyyatlarda investorlar uzunmüddətli perspektivdə qazanacaqları məbləği qənaətbəxş hesab etmirlər ki, bu da real sektor üçün müəyyən vəsaitlərin əldə edilməsini çətinləşdirir və konvertasiya ilə bağlı problemlər yaranır. Bu mərhələdə puldan pul qazanmağa gətirib çıxarır.

Digər sahələrdə olduğu kimi, bank sistemində də həddindən artıq gücün səbəbləri aşağıdakılardır:

1. Məhsula tələbat zamandan asılıdır və ya struktur olaraq azalır;
2. Texnologiyada irəliləyişlər;
3. Firmalar arasında tələbin yenidən bölüşdürülməsi;
4. Tam gücü ilə işləyərkən yeni bizneslər üçün bazara daxil olmaq;
5. İqtisadiyyatda qaydalar və ya proseslər;
6. Rəqabətin qiymətə təsiri tələb olunan funksiyanın olmaması səbəbindən zəif investisiya qərarları və rəqabətli sənayedən fərqliliklər kimi səbəblərlə daha da güclənə bilər. [1, s. 14]

Bank sektorunda həddindən artıq güclə bağlı araşdırmalar adətən bazar strukturundan asılı olmayaraq sektor üzrə ümumi məlumatlara və ya bankların məlumat axınına baxır. Nə qədər ki, bazar gücündə fərq dəyişməyib, bankların gəlirlilik səviyyəsinin dəyişməsi çox vaxt potensialın göstəricisi kimi qəbul edilir. Bu meyar nisbətən kiçik bankların inhisar gücünə malik olduğu və güclü rəqabət mühitində iri bankların olduğu bazarlarda istifadə oluna bilər.

Ölkəmizdə firmalar nöqtəyi-nəzərindən maliyyə və bank sistemlərinə alternativ olaraq bir sıra müxtəlif kanallar mövcuddur ki, onlardan biri də nümunə kimi bankların iştirakıdır. Əslində, müxtəlif bank və maliyyə sistemləri maliyyə bazarlarında müştəri məmnuniyyəti baxımından fərqlənir və eyni zamanda xidmət sektorunda innovasiya nümunəsi ola bilər. Bu tip təşkilatlar təkcə Azərbaycan üçün deyil, bütün dünya üçün xarakterikdir. Əmanətçilər burada öz təcrübələrini və kapitallarını qoruyub saxlayır və qiymətləndirirlər və biznesin aparılmasını təmin edirlər.

Ümumi konsepsiya baxımından qeyd etmək lazımdır ki, maliyyə-bank təşkilatlarının əsas xüsusiyyətləri kapital və likvidlik kimi bir sıra amillərdir. Bu proses tez-tez varlığın dəyişməsini göstərir ki, bir şəxs tanıdığı birinə borc vermək əvəzinə kapitalını banka depozitə yatırır və bankı tanıyır. Beləliklə, bank əmanəti nağd pula çevirir. Pul və kapital bazarlarında əsas təşkilatlar kommertiya banklarıdır. Banklar əmanətçilərdən alınan kommertiya depozitləri əsasında qısamüddətli kreditlər açır. Bu səbəbdən də kredit mənbəyini təşkil edən vəsaitlərin sahibləri ilə kredit sektoru arasında birbaşa əlaqə yoxdur. Pul və maliyyə bazarlarında əsas vasitəçi olan banklarla yanaşı, lizinq şirkətləri kimi sığorta şirkətləri də var.

Bütün bazarlarda olduğu kimi, bank sektorunda da marketinq keyfiyyətləri ilə resurslara qənaət arasında sıx əlaqə mövcuddur. Bu səbəbdən kolleksiyanı təhlil edərkən sənaye xüsusiyyətlərinin formalaşmasına səbəb olan inkişafı nəzərə almaq lazımdır. [4, s. 78]

Milli iqtisadiyyatın əsas məqsədləri sırasında iqtisadi artım mühüm yer tutur. Büdcənin inkişafına təsir edə biləcək bir çox iqtisadi amillər var ki, onlardan biri də bank sektorudur. I qrup ölkələrində bank strukturunun yayılması və bank xidmətlərinin mövcudluğu adambaşına düşən ÜDM-in səviyyəsinə müsbət təsir göstərir.

Bank sisteminin yüksək səviyyədə maliyyələşdirilməsi, iqtisadi inkişaf, makroiqtisadi şəraitin yaxşılaşdırılması, iqtisadi və kredit sistemlərinin formalaşması, pul köçürmələri, vergi ödəyicilərinin sığortası, maliyyə sistemlərinin sabitliyi və s. Bir qayda olaraq, bank sektoruna tam inteqrasiya olunmuş iqtisadiyyat, bütün iqtisadi mühitin sabitləşməsi bank sisteminin təmsalında qiymətləndirilməlidir. Başqa sözlə desək, iqtisadi inkişafa (iqtisadiyyatın bank sektorunun sabitliyinə) təsirin effektivliyi baxımından bank aktivlərinin səmərəliliyinin artırılması perspektivi əsasən makroiqtisadi sabitliyin və əsaslandırılmış maliyyə-pul siyasətinin təmin edilməsi və bank aktivlərinin stimullaşdırılması ilə bağlıdır. [5, s. 45]

Bank sektorunun sabitliyini daha çox problemlə bankların vaxtı keçmiş kreditlərin ümumi sayındakı payı ilə qiymətləndirmək olar. Milli bank sistemi iqtisadi inkişafın sürətləndirilməsi və iqtisadiyyatın bərpası sahəsində dövlət siyasətinin həyata keçirilməsi üçün fundamental element olmalıdır. Kredit bazarının səmərəli fəaliyyət göstərməsi dövlətin stimullaşdırma siyasəti ilə yanaşı, Azərbaycan iqtisadiyyatında xammal probleminin həllinin əsasını təşkil edir. Hökumət və ya ictimai qurum kimi mərkəzi bankın gəlirliliyi ölçülür.

Bank sisteminin davamlı inkişafının göstəriciləri iki növ bank göstəricilərindən ibarətdir: emissiya və kommersiya. Bank sisteminin elementlərinə daxil olan bank növlərinin fəaliyyətinin müxtəlif xarakteri ilə əlaqədar olaraq, bir-birinə bənzəməyən amillərin təsirinə intensivliyi də fərqli ola bilər. Beləliklə, Amerika araşdırmalarına görə, dayanıqlığın azalması və bank böhranının sonrakı vəziyyəti:

1. Aşağı aktiv keyfiyyəti (98%);
2. Zəif planlaşdırma və idarəetmə (90%);
3. Kollektor əməliyyatı (35%);
4. Əlverişsiz xarici iqtisadi vəziyyət (35%);
5. Daxili audit və nəzarətin olmaması (25%);
6. Saxtakarlıq, mühasibat məlumatlarının manipulyasiyası (11%);
7. Təminatlı xərclər (9%).

Bank sistemi səviyyəsində dayanıqlığın azalması və sonradan böhrana keçiddə çox fərqli nəticələr müşahidə oluna bilər. Bunun ən tipik səbəbləri istehsalın azalması, inflyasiya, fəaliyyətsiz aktivlərin yüksək nisbəti və s. Kredit təşkilatlarının sabitliyi bilavasitə bank sisteminin sabitliyindən və mərkəzi bankın siyasətindən asılıdır. Yenidən maliyyələşdirmə, o cümlədən uçot dərəcəsinin aşağı salınması zamanı kredit təşkilatına əlavə vəsait cəlb etməklə öz resurs bazasını genişləndirmək imkanı verilir. Banklar tərəfindən ehtiyat fondlarından ödəniş edilmədikdə, vətəndaşların itkiləri onların əmanətlərinin təmin edilməsi hesabına ödənilə bilər və nəticədə fiziki şəxslərin bütövlükdə bank sistemə inamı qorunacaqdır. İqtisadi artıma təsir edən dolayı amillərdən biri də kreditə çıxışın artmasıdır. İnvestisiya həcmi də bu fürsətdən asılıdır. Bu baxımdan ölkədə bütün kredit təşkilatlarının diqqətini milli iqtisadiyyatın inkişafı üçün səmərəli əməliyyatlara yönəltməsinə təmin edən makroiqtisadi şəraitin (tənzimləmə sistemi və qanunvericilik bazası) yaradılması dövlətin pul-kredit siyasətinin strateji istiqamətidir. Eyni zamanda, bu aspekt milli iqtisadiyyatın bank sektorunun potensialının artmasına baxmayaraq, vəsaitlərin ayrılması problemlərini (bankların aktivlərində struktur dəyişikliklərinin səmərəliliyi) tam əhatə etmir. Bank probleminin bu hissəsində kredit təşkilatı və iqtisadi inkişaf prosesi (makro və mikro məqsədlər) və iqtisadi artım üçün resursların ayrılması (birləşmə məqsədləri baxımından bank aktivlərinin strukturunun optimallaşdırılması) xüsusi maraq doğurur. [8, s. 68]

Bank sisteminin davamlı inkişafı meyarlarının qiymətləndirilməsi üçün onun komponentləri üzrə qərarlar və addımlar atılır. Bu yanaşma ilə bank sisteminin sabitliyinə aşağıdakı meyarlar təsir göstərir:

- öz funksiyalarından irəli gələn vəzifələri yerinə yetirmək bacarığı. Məsələn, bank sisteminin vasitəçilik funksiyası. Bura təkcə bankların ödəniş vasitəçisi kimi fəaliyyəti deyil, həm də təsərrüfat subyektləri arasında vəsaitlərin yenidən bölüşdürülməsi daxildir. Pul vəsaitlərinin hərəkətinin

tənzimlənməsi nağd və nağdsız ödəniş vasitələrindən düzgün istifadə, inflyasiya prosesinə nəzarət və valyuta tənzimlənməsi deməkdir.

- öz fəaliyyətlərində münaqişələri həll etmək bacarığı;
- dağdııcı xarici və daxili amillərin təsirinə baxmayaraq, inkişaf prosesinin davamlılığı və ya zərblərdən qorunma qabiliyyəti;
- bank fəaliyyətinin miqyasında və keyfiyyətində olan çatışmazlıqlar istisna olmaqla, hərtərəfli inkişaf;
- bütün elementlərin sinxron inkişafı, fəaliyyətin diversifikasiyası ilə tarazlıq funksiyası;
- xarici mühitlə müsbət qarşılıqlı əlaqə - iqtisadiyyatın müxtəlif sektorları, müxtəlif növ bazarlar;
- əlverişli coğrafi yer, istehsal yerinə uyğun və s. [5, s. 90]

Ümumiyyətlə, bank sisteminin dayanıqlı olduğu şərtlərə nəzər salaq:

1. Böhranların olmaması;
2. Yığılmış kapital səmərəli şəkildə bölüşdürülür;
3. Kapital dövryyəsi təmin edilir;
4. Disbalansın güclənməsinə və ya mənfi xarici şoklara baxmayaraq, sabitlik (balans) qalır;
5. Riskləri qiymətləndirmək və idarə etmək bacarığı və s.

Azərbaycanda bankların fəaliyyət problemlərinin həlli və səmərəliliyin artırılması istiqamətləri

Azərbaycanın bank sisteminin ciddi problemlərindən biri yüksək risk səviyyəsi və bank kapitalının adekvatlığının aşağı səviyyədə olmasıdır. Mərkəzi Bank istər ayrı-ayrı kredit təşkilatları səviyyəsində, istərsə də bütövlükdə bank sistemi səviyyəsində mövcud problemlərə, xüsusilə də getdikcə mürəkkəbləşən risklərin idarə edilməsi problemlərinə daim böyük diqqət yetirir.

Dünya bazarında neftin qiymətinin kəskin aşağı düşməsinin yaratdığı böhran meyillərinin ciddi nəticələrindən biri də intensiv iqtisadi artım və kredit ekspansiyası dövründə yığılmış risklərin bir hissəsinin reallaşması olmuşdur. Belə ki, bank sektorunda kredit risklərinin səviyyəsi yüksək olub. Bu, ilk növbədə, aktivlərin keyfiyyətinin aşağı düşməsində, vaxtı keçmiş borcların artmasında, o cümlədən bankın ümumi kredit portfelində ümitsiz və problemlı kreditlərin xüsusi çəkisinin kəskin artmasında özünü göstərdi. Böhran təhlükəsi gücləndikcə bir sıra banklar, xüsusən də son sahiblər (səhmdarlar və insayderlər) korporativ müştərilərə verilən biznes kreditləri üzrə yüksək kredit risklərinin yüksək konsentrasiyasını yaşadılar. Bu, həmin bankların maliyyə vəziyyətinin pisləşməsinin əsas səbəbi olub.

Banklarda risklərin idarə edilməsi və kapital adekvatlığının tədqiqi çərçivəsində qeyd etmək lazımdır ki, ölkənin bank sistemi kapital adekvatlığının qiymətləndirilməsi üzrə beynəlxalq standart olan Basel-I-dən kapital adekvatlığının qiymətləndirilməsi baxımından daha mürəkkəb olan Basel-II-yə keçib. Bu sənədlərin hər ikisi bankın kapitalına minimum tələbləri müəyyən edir. Lakin, ilk növbədə, bu, banklar üçün adekvatlığın hesablanması sadə və ümumi üsuldur. İkinci seçim banklara öz risk idarəetmə sistemlərinə uyğun olaraq kapital adekvatlığı tələblərinə cavab verməyə imkan verən daha mürəkkəb qiymətləndirmə üsullarını əhatə edir. Bu, onlara müxtəlif qiymət siyasəti seçməyə və bankların üzərinə götürdüyü risklərə uyğun gəlirləri idarə etməyə imkan verir. Basel-I-in əsas fərqləndirici xüsusiyyətlərindən biri bankın kapitalının adekvatlığını qiymətləndirərkən bank risklərinin bütün növlərini, o cümlədən Azərbaycan banklarının təcrübəsində hələ də az öyrənilmiş əməliyyat riskini nəzərə almasıdır. [10]

Azərbaycanın bank sisteminin digər problemi bank işi, bank nəzarəti və tənzimlənməsi sahəsində qanunvericilik bazasının mükəmməl olmamasıdır. Müasir dövrdə ölkənin bank sisteminin problemlərinin müəyyənləşdirilməsi vasitəsi kimi nəzarət orqanının rolu getdikcə artır. Beləliklə, bank fəaliyyətini tənzimləyən dövlət orqanının nəzarət funksiyasının səmərəliliyi bankların, bank sektorunun və bütövlükdə ölkə iqtisadiyyatının dayanıqlılığının təmin edilməsində mühüm amildir. 2015-ci ildən Maliyyə Bazarlarına Nəzarət Palatası Azərbaycan Respublikasında bankların fəaliyyətinə birbaşa nəzarəti həyata keçirir. Mərkəzi Bank bu prosesdə daha çox tənzimləyici kimi

çıxış edir. Qeyd edək ki, bu təcrübə transformasiya prosesindən keçmiş bəzi ölkələrdə, məsələn, Rusiya, Qazaxıstan və digər ölkələrdə tətbiq olunur. Lakin bu ölkələrdə müəyyən müddətdən sonra bu funksiyalar əsas tənzimləyici orqana, yəni həmin ölkələrin mərkəzi banklarına qaytarılıb. Bu, mərkəzi bankların formal nəzarət üsullarından daha səmərəli və tutumlu nəzarət üsullarına keçməsi zərurətindən irəli gəlirdi. Bu təcrübə inkişaf etmiş ölkələrin bank sistemləri üçün xarakterikdir və bankların kapital adekvatlığına dair beynəlxalq standartların tətbiqi və bank fəaliyyətinə nəzarətin effektivliyinin artırılması ilə bağlıdır. “Hərtərəfli və effektiv nəzarət” prinsiplərinə keçid bank sisteminin inkişafı və onun ilkin olaraq “formal nəzarət” prinsiplərinə uyğun olaraq köklü transformasiyaya ehtiyacı ilə baş verdi. Hesab edirik ki, bu gün Azərbaycanın bank sistemində bu və ya digər nəzarət rejiminin tətbiqi və hər hansı prinsiplərin tətbiqi banklarla tənzimləyici orqanlar arasında vasitəçi kimi kuratorlar institutundan istifadə etməklə həyata keçirilə bilər. Aydın ki, kuratorluq institutlarına açılan bankların sayı ilkin mərhələdə az olacaq, kuratorlarla bank menecerləri arasında münasibətlər mürəkkəbləşəcək. Nəticə etibarlı ilə kurator institutlarının müraciəti prosesi müvafiq normativ-hüquqi bazanın işlənilib hazırlanmasını və həyata keçirilməsini, həmçinin müəyyən vaxt tələb edəcəkdir.

Hazırda Azərbaycanın bank sektorunda bank idarəetməsinin keyfiyyəti problemi çox aktualdır. Ölkənin bank sisteminin dinamik inkişafı bank biznesinin beynəlxalq tələblərinə cavab verən korporativ idarəetmə sisteminin formalaşmasını zəruri edir. Hazırda bank idarəçiliyinin səmərəliliyinin yüksəldilməsi, bankın maliyyə vəziyyəti haqqında məlumatların şəffaflığının artırılması, o cümlədən bank fəaliyyətinə nəzarət edən dövlət orqanları tərəfindən bank idarəetməsinin keyfiyyətinin qiymətləndirilməsi metodologiyasının təkmilləşdirilməsi davam etdirilməlidir. [10]

Bankların səmərəli fəaliyyəti üçün xüsusi əhəmiyyət kəsb edən bir sıra amillər, o cümlədən göstərə biləcəyimiz likvidlik, gəlirlilik, ödəmə qabiliyyəti, gəlirlilik və s.

Mənfəət göstəriciləri dedikdə mənfəətin xərclərə nisbəti başa düşülür və bu mənada onlar bankın səmərəliliyinin göstəricisi kimi səciyyələndirilir. Mənfəətlilik göstəricilərinin ümumi iqtisadi mənası onunla izah olunur ki, rentabellik xərclənən hər 1 manata görə mənfəətlə ölçülür. Bankın gəlirliliyinin ümumi səviyyəsi onun ümumi gəlirliliyini, eləcə də 1 manata (mənfəətdə mənfəətin payı) əldə etdiyi mənfəəti qiymətləndirməyə imkan verir.

$$R_{\text{üm}} = \text{mənfəət} / \text{bank gəlirləri} \times 100\%$$

Dünya təcrübəsində bu göstərici bankın müəyyən vaxtda əldə etdiyi mənfəətin nizamnamə kapitalına (nizamnamə kapitalına) nisbəti kimi hesablanan ümumi gəlirliliyini əks etdirir:

$$R_1 = \text{Mənfəət} / \text{xüsusi kapital} \times 100\%$$

Bu göstərici dünya təcrübəsində ROE (return on equity) olaraq adlanır və bankın balans yaxud xalis mənfəətinin xüsusi kapitalına nisbəti ilə izah edilir.

Bu və ya başqa rentabellik göstəricilərinin hesablanması ölkədə qəbul edilən mühasibat uçotu, həmçinin hesabat sistemindən asılıdır. ROE göstərici səhmdar tərəfindən yatırılan vəsaitlərin məhsuldarlığını müəyyən edərək bank fəaliyyətinin effektivliyinə təsir edir.

Bu gəlirlilik göstəricisinin müsbət dinamikası bankın aktivlərindən istifadənin səmərəliliyinin yüksəlməsi ilə səciyyələnir, eyni zamanda, bu göstəricinin kəskin artması aktivlərin yerləşdirilməsi ilə bağlı risklərin səviyyəsinin yüksəlməsindən xəbər verir. Mənfəətliliyin müxtəlif aspektlərinin təhlili bankın aktiv və passiv əməliyyatlarının gəlirlilik göstəricilərinin hesablanması tələb edir. Aktiv əməliyyatlar bankın əsas gəlir mənbəyidir və bu baxımdan bankın gəlirliliyi onun aktiv əməliyyatlarının səmərəliliyi ilə müəyyən edilir. Bankın likvidlik əmsalı ilə gəlirlilik səviyyəsi arasındakı əlaqəni xatırlamaq lazımdır. Öhdəliklərdə aşağı ödənişli resursların yüksək payı gəlirliliyi artırır, lakin bankın likvidlik səviyyəsini aşağı salır, iri qeyri-kommersiya aktivləri isə rentabelliği azaldır, lakin likvidliyi artırır. Bankların səmərəli fəaliyyətində likvidliyin rolu danılmazdır. İlk növbədə kommersiya bankları ay ərzində likvidliyi normativ dəyərlərə uyğun tənzimləməlidir. Qeyd edək ki, yeni səhmlərin emissiyası şəklində əlavə kapitalın cəlb edilməsi səhmdarlar tərəfindən bəyənilməyən dividendlərin azalmasına gətirib çıxarır. Digər tərəfdən, digər təşkilatlarda olduğu kimi, kommersiya bankları üçün də likvidliyin əsasını əməliyyatların gəlirliliyinin təmin

edilməsi təşkil edir. Qeyd etmək lazımdır ki, balans likvidliyinin təhlili bankın gəlirliliyinin təhlili ilə eyni vaxtda aparılmalıdır. Kommersiya banklarının təcrübəsi göstərir ki, icazə verilən minimum likvidlik səviyyəsindən aşağı fəaliyyət göstərən banklar daha çox mənfəət əldə edir, bank onlara verilmiş hüquqlardan kredit resursları kimi maliyyə resurslarını cəlb etmək üçün tam istifadə edir. Eyni zamanda, bank müştəri vəsaitlərindən istifadə əsasında likvidlik göstəricilərinin tətbiqinin vacibliyini vurğulayır. Bankın nağd pul qalıqlarını və müxbir hesablarını digər aktivlərlə müqayisədə maksimuma çatdırmaqla maksimum likvidliyə nail olmaq olar.

Kommersiya bankında likvidliyin idarə edilməsi funksiyası Mərkəzi Bankın tələblərinə və digər bank standartlarına əməl etməklə mənfəətin artırılmasına əsaslanır. Bundan əlavə, bank ən azı qısa müddətdə nə qədər likvidliyə ehtiyac olduğunu müəyyən etməlidir. Qeyd edildiyi kimi, bu ehtiyacı iki yolla proqnozlaşdırmaq olar. Onlardan biri kreditləşdirmə ehtiyaclarının və hər bir aparıcı müştəridən gözlənilən əmanət səviyyəsinin təhlilini təklif edir, digəri isə kreditlərin və depozitlərin həcmi proqnozlaşdırır. Hər iki üsulun öz çatışmazlıqları var. Onlar maksimum likvidliyə deyil, orta likvidliyə əsaslanır. depozit və kreditləri ödəmək üçün gələn həftə kassalarda nə qədər nağd pulun olacağı barədə rəhbərliyə heç bir məlumat vermir. Yalnız bankın ayrı-ayrı müştərilərinin hesablarının təhlili bizə hazırda nağd pul və ehtiyacı müəyyən etməyə imkan verir.

Azərbaycan banklarının kapitallaşma səviyyəsini yüksəltmək üçün aşağıdakı sahələri ayırmaq olar: [2, s.78]

1. Subordinasiyalı kreditlərin cəlb edilməsi;
2. Fərdi ödənişlərdən istifadə;
3. Nizamnamə kapitalının formalaşdırılması üçün yeni səhmlər buraxmaqla iqtisadiyyatın neft sektorunun sərbəst vəsaitlərinin cəlb edilməsi və onların fond birjasında yerləşdirilməsi;
4. Azərbaycan banklarının nizamnamə kapitalının formalaşmasında xarici bankların inkişafı;
5. Bankların birləşməsi və kifayət qədər nizamnamə kapitalının daha iri banklara qoyulması;
6. Bank qruplarının formalaşması.

Kommersiya banklarının kapitallaşma səviyyəsini yüksəltmək üçün praktikada bank sisteminin modernləşdirilməsi prosesində müxtəlif bankların birləşməsinə genişləndirmək lazımdır. Bankın fəaliyyətinin səmərəliliyinin artırılması istiqamətlərinə aşağıdakı elementlər daxildir: [2, s. 52]

1. Azərbaycanın regionlarında bank infrastrukturunun genişləndirilməsi;
2. Kredit təşkilatlarının rəqabət qabiliyyətinin artırılması;
3. Bank işinin şəffaflığının təmin edilməsi və informasiya təhlükəsizliyi mexanizminin inkişafı;
4. Bank fəaliyyətinin potensial təhlükə və risklərinin qiymətləndirilməsi sisteminin təkmilləşdirilməsi, onların təsirinin azaldılması üzrə tədbirlər və s.

Bank sektorunun sabitliyini təmin edən tədbirlər sisteminin daim təkmilləşdirilməsinə ehtiyac var. Bank müəssisələri dövlət ehtiyaclarını ödəməli və müəyyən sosial öhdəlikləri yerinə yetirməlidirlər, çünki onların hesablarında kapital cəmiyyətə, özəl hüquqi və fiziki şəxslərə məxsus vəsaitlərdir. Milli bank sisteminin sabitliyini və dayanıqlığını dəstəkləyən və maliyyə bazarının səmərəli fəaliyyətini təmin edən, kreditorların və əmanətçilərin maraqlarını qoruyan bir-biri ilə əlaqəli dövlət tənzimlənməsi tədbirləri məcburən bank tənzimlənməsi deyilir.

Müasir bazar şəraitində bankın maliyyə sabitliyinin artırılması üçün prioritet istiqamətlər aşağıdakılar ola bilər:

1. Bankla bağlı risklərin bu meyarlara qarşı mübarizə mexanizmləri ilə əlaqələndirilməsi, maliyyə sabitliyinin idarə edilməsi sisteminin tətbiqi və davamlı təkmilləşdirilməsi;
2. Stress test sisteminin işlənilib hazırlanması, xüsusilə tarixi təcrübə və mümkün fərziyyələrə əsaslanan metodologiya və modellərin işlənilib hazırlanması;
3. İnkişaf etməkdə olan sistem elementləri, risklərin qiymətləndirilməsinin əsas göstəriciləri və yaranan risklərin müxtəlif siqnallarına reaksiya mexanizmləri arasında daxili sistemin koordinasiyasını məcbur edərək, maliyyə sabitliyinin idarə edilməsi sisteminə Basel-II və Basel-III elementlərinin qabaqcıl təcrübələrini tətbiq etmək;
4. Müştərilərlə iş üzrə toplanmış statistik məlumatlar nəzərə alınmaqla riskli prosedurların iş-

lənib hazırlanması, borcalanlara qarşı tələblərin artırılması, borcalanların maliyyə vəziyyətinin və girov təminatının monitorinqi prosedurlarının daha da təkmilləşdirilməsi, onların bu bankla işləmək marağının nəzərə alınması;

5. Maliyyə sabitliyinin idarə edilməsi sisteminin tələblərinə uyğun olaraq bölmələrin qarşılıqlı fəaliyyətinin inzibati idarəetmə təcrübəsində bank tənzimlənməsinin inkişafı. [6, səh. 68]

Bank sisteminin maliyyə dayanıqlığını təmin edən amillər və müasir şəraitdə onun inkişafına ən çox təsir edən amillər təkcə maliyyə xarakteri deyil, həm də iqtisadi cəhətdən aşağıdakı istiqamətlərə bölünəcək bütöv bir kompleksi təmsil edir:

1. Təkcə bank işi deyil, qanunvericilik və qanunvericilik;
2. Bank sektorunun iştirakçılarının istifadə etdikləri texniki baza və texnologiyalar;
3. Bankın həm işçilərinin, həm də birbaşa işəgötürənlərinin ixtisası və işgüzar nüfuzu və s.

Bununla belə, bank tənzimlənməsi iflas ehtimalını tamamilə istisna edə bilməz və bundan əlavə, dövlət tərəfindən tənzimlənmə bilməyən amillər çox vaxt bank sisteminin fəaliyyətinə təsir göstərir. Belə hallarda bankın vəzifəsi vəziyyəti proqnozlaşdırmaq və bank risklərini azaltmaq, həmçinin bank sistemini dayandıra biləcək, yəni bank sisteminin sabitliyini qoruyub saxlaya biləcək bir sıra tədbirlər hazırlamaqdır. Bu tapşırığın tərkib hissəsi kimi bank sektorunun sabitliyinin qiymətləndirilməsi vacibdir. Bu tədbirin həyata keçirilməsi üçün nisbətən yeni və dinamik alət stress testidir. Stress testi bank sektorunun sabitliyinin monitorinqi, ən böyük risk altında olan bankların müəyyən edilməsi və iqtisadi zorakılıq zamanı onlara dəstək olmaq üçün lazım olan “zəif tərəflərin” müəyyən edilməsi mexanizmidir. Qeyd etmək lazımdır ki, stress testlərinin nəticələri proqnozlaşdırıcı deyil, arzuolunmaz hadisələrin inkişafı üçün mümkün ssenarilərdir. Bundan əlavə, ÜDM, xarici valyutada milli məzənnə, inflyasiya, məcmu gəlir, kapital qoyuluşu, neft qiymətləri və s. indekslər kimi istifadə olunan daim dəyişən göstəricilər də daim dəyişir.

Nəticə

Ümumiyyətlə, bank sisteminin inkişafı ölkə iqtisadiyyatının inkişafı üçün mühüm şərtlərdən biridir və bank sisteminin inkişafının özü də hər bir kommertiya bankının səmərəli fəaliyyətindən asılıdır.

Bazar iqtisadiyyatı şəraitində bankların rolu xeyli artıb və indi istənilən ölkənin iqtisadi fəaliyyəti bilavasitə banklarla bağlıdır. Kommertiya banklarının məqsədi mənfəət əldə etməkdir. Müştərilərin rəğbətini və etibarını qazansalar, daha çox qazanc əldə edəcəklər. Təbii ki, bu prosesdə bankın özündən asılı olmayan fors-major hallar yarana bilər ki, bu da proqnozlaşdırmanı mümkünəş edir. Məsələn, bir sektorda ixtisaslaşma və bu sektorda gözlənilməz pozulma təkcə bank sektorunda deyil, bütövlükdə ölkə iqtisadiyyatında tənəzzül səbəb ola bilər. İflas zəncirin digər iştirakçılarının iflasına səbəb olmamalıdır. Kommertiya banklarının səmərəliliyinə nail olmaq üçün ödəmə qabiliyyəti, likvidlik, risk səviyyəsi, depozitlər üzrə faiz dərəcələri, tənzimləyici orqanlar tərəfindən müəyyən edilmiş faiz dərəcələri kimi bir sıra göstəriciləri nəzərə almaq lazımdır.

Bu gün Azərbaycanın bank sisteminin qarşısında duran əsas vəzifələrdən biri bank sisteminin dayanıqlığının artırılması, investorların, əmanətçilərin və kreditorların Azərbaycanın bank sektoruna inamının gücləndirilməsi, onların mənafeələrinin müdafiəsinin gücləndirilməsi, bank sisteminin fəaliyyətinin səmərəliliyinin artırılmasıdır. Xarici iqtisadi fəaliyyətin inkişafı Azərbaycanda mövcud bank xidmətlərinin inkişafı yolu ilə alıcı və satıcıların maraqlarının maksimum müdafiəsini təmin edən aşağıdakı formalarla bağlıdır:

Beynəlxalq hesabatın akkreditiv forması iqtisadiyyat, bank sektoru və bütün kontragentlər üçün aşkar üstünlüyə malik, tərəflərin balans maraqlarına daha yaxşı uyğun gələn və etibarlı olan ən geniş yayılmış və tələb olunan kredit formasıdır.

Bank zəmanətləri öz rolunu artıraraq istənilən əməliyyatın həyata keçirilməsinə kömək edir, müqavilələr üzrə öhdəliklərin lazımınca yerinə yetirilməməsi halında yaranan itkiləri operativ şəkildə kompensasiya edir.

Beynəlxalq lizinq iqtisadiyyatı keçid dövründə olan ölkələr və inkişaf etməkdə olan ölkələr

üçün xüsusi əhəmiyyət kəsb edir, çünki o, istehsal sahələrinə əlavə maliyyə axını təmin edir və yerli istehsalın artırılmasına, əsas vəsaitlərin satışının artırılmasına və maliyyə mexanizmlərinin inkişafına kömək edir.

Beynəlxalq faktoring və forfeyting müasir daxili maliyyələşdirmə və risklərin idarə edilməsində mühüm amillərdir. Layihələrin maliyyələşdirilməsi, kreditləşmə beynəlxalq investisiya resurslarının irimiyaşlı investisiya layihələri üçün səfərbər edilməsi üçün vacibdir.

Respublikanın mövcud bank sistemində, xüsusən də valyuta sistemində müəyyən problemlər var. Bunun əsas səbəbi qlobal iqtisadi dəyişikliklər, xüsusilə dünya bazarlarında neftin qiymətinin kəskin şəkildə aşağı düşməsi və nəticədə milli valyutanın xarici valyutalara, xüsusən də dollar və avroya nisbətə devalvasiyasıdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Abdullayev Ş. “Azərbaycanın bank sistemi və ya bank resuslarının idarə olunması”, Bakı, 2001, 534 s.
2. Əliyev A.Ə., Şəkəraliyev A.Ş. “Bazar iqtisadiyyatına keçid: dövlətin iqtisadi siyasəti. Bakı, 2002, 342 s.
3. Əliyev M.F. “Bankların inkişaf istiqamətləri”, Bakı, “Şərq-Qərb” Nəşriyyat evi, 2011, 120 səh.
4. Meybullayev M.H., “Makroiqtisadiyyata giriş” “İqtisad Universiteti”, Bakı, 2011, 168
5. Məmmədov Z.F. “Bank fəaliyyətinin əsasları”, Bakı, 2013, 480 səh.
6. Məmmədov Z.F., “Bank sektorunda böhran, pul siyasəti və maliyyə bazarlarına nəzarət modeli: aktual meyillər və dünya təcrübəsi” “Azərnəşr” Bakı, 260 səh.
7. Məmmədova S.M., “İqtisadiyyata giriş” “Bakı Biznes Universiteti” Bakı, 238 səh.
8. Sadıqov E.M. “Bank əməliyyatları”, 2010, 385 səh.
9. Лаврушина О.И., “Деньги. Кредит. Банки”, “Кнорус”, Москва, 2010, стр.257
10. <https://banker.az/banklarda-riskl%C9%99rin-novl%C9%99ri-giris/>

Мурад Байлар оглы Мехдиев
Докторант АУК
muradmehdiyev13@gmail.com

Проблемы и направления усиления деятельности банков в Азербайджане

Резюме

Цель исследования: Основная цель исследования - проанализировать банковский сектор, изучить существующие проблемы в банковском секторе в нашей стране и способы их решения, изучить направления усиления деятельности банков в Азербайджане.

Методология исследования: для более эффективного исследования темы при написании исследовательской работы использовались методы анализа и обобщения.

Актуальность исследования: Используя результаты исследования, можно определить перспективы развития банковского сектора в Азербайджане.

Результаты исследования: Мы не можем представить современную экономическую деятельность без банковской системы. Повышение эффективности банковской деятельности является актуальной проблемой для нашей страны, которая интегрируется в мировую экономику, и ее решение создает условия для стабильности банковской системы, а также более активного развития этого сектора в ближайшие годы.

Оригинальность и научная новизна исследования: В результате исследования и анализа темы исследования были внесены предложения по развитию банковского сектора.

Ключевые слова: *банковский сектор, банковская деятельность, риск, эффективность, экономическое развитие.*

Murad Beyler Mehdiyev
Doctoral student of Azerbaijan Cooperation University
muradmehdiyev13@gmail.com

Problems and directions of strengthening the activity of banks in Azerbaijan

Summary

The purpose of the study: The main purpose of the study is to analyze the banking sector, to study the existing problems in the banking sector in our country and their solutions, to study the directions of strengthening the activities of banks in Azerbaijan.

Research methodology: Analysis and generalization methods were used to write the research work in order to study the topic more effectively.

Importance of the research: Using the results of the research, it is possible to determine the prospects for the development of the banking sector in Azerbaijan.

Research results: We cannot imagine modern economic activity without the banking system. Improving the efficiency of banking is an urgent issue for our country, which is integrating into the world economy, and its solution creates conditions for the stability of the banking system, as well as better development of this sector in the coming years.

Originality and scientific novelty of the research: As a result of research and analysis of the research topic, proposals were made for the development of the banking sector.

Key words: *Banking sector, banking activity, risk, efficiency, economic development.*